

Львівський національний університет імені Івана Франка
Інститут історичних досліджень

число
12 2007 (1)

КРИТИКА
Київ- Львів
2007

АРХІВ

Омелян Пріцак

У століття народин М. Грушевського*

29 вересня минає 100 років від народин Михайла Грушевського. Його роля в житті українського народу надто важлива, щоб обмежитися тут до звичайних ювілейних трафаретів та фраз, або до *post factum* зроблених осудів.

Хочемо, наскільки на це дозволяє об'єм журнальної статті, в першу чергу розглянути його творчість і діяльність на тлі епохи та української дійсности.

I

Місце народження Михайла Грушевського, Холм, попав цілком випадково в його біографію. Його батько, Сергій (1833-1901), педагог по професії, був у той час директором холмської вчительської семінарії. Але скоро він перейшов на посаду краевого інспектора народніх шкіл на Кавказ, так що дитячі та юнацьки роки Михайло перебував у Тифлісі (1869-1886).

Сергій Грушевський походив із давньої (18 ст.) священичої сім'ї, що гніздилася у Чигиринщині (Грушівський хутір), тім серці Хмельниччини, де зберігалася оспіване Тарасом Шевченком народне розуміння України, як обіцяної землі козацької свободи. Тим-то в чужому Тифлісі Михайло ріс в атмосфері козацької традиції, що підкріплялася ще й тим, що батько Сергій був по замилюванні етнографом і співробітничав у тодішніх українознавчих публікаціях Києва. Збірки українських народніх пісень Амвросія Метлинського (1814-1870), з 1854 р. та Михайла Максимовича (1804-1873) з 1827, 1834, 1849 рр., як і «Кобзар» були там настільними книжками. Очевидно, і вся тодішня українська наукова й літературна продукція була хлібом насущним у Тифліському домі Грушевських.

Названі моменти є першорядної ваги тому, що тут треба шукати ключа до розуміння однієї з основ світогляду Михайла Грушевського. У чужому але національно свідомому грузинському Тифлісі, під впливом козацьких традицій роду та українських публікацій, молодий Михайло цілком

---

* Публікується за виданням: Листи до приятелів (Нью-Йорк). 1966. Ч. 157-159. Кн. 5-7. С. 1-18. Правопис оригіналу збережено без змін.

ясно визначав свою народню приналежність. У протигагу багатьом своїм сучасникам, старшим і молодшим, він ніколи не був **малоросом**. Імен «Україна», «українці» він не то, що не цурався, але послідовно і недвозначно, навіть з почуттям гордості, він їх завжди вживав.

При його величезній науковій та публіцистичній продукції, і завдяки тому, що він в один час контролював майже всі українські видавництва – справа нашого національного імени була саме ним, Михайлом Грушевським, остаточно перерішена.

II

70-ті і 80-ті роки 19 ст. в Росії, а тим самим і в Україні, – це часи з одної сторони революційних «поступових» рухів, а з другої – посилення реакції з боку **держави**, цебто царського уряду.

Дві російські революційні ідеології замінили одна одну. Перша – це революційне народництво (70-ті роки), що вважало, за відсутністю робітництва, основну масу населення Росії – селянство, одинокою і природною базою всякої соціальної та політичної революції.

Хронологічно друга ідеологія – це російський варіант соціал-демократії (марксизму), т. зв. «негайний» (або «народницький») соціалізм. Його духовний батько, Микола Гаврилович Чернишевський (1828-1889), проповідував віру в «окремиї шлях розвитку Росії», що, мовляв, перескочить через капіталізм (який тоді був ще заслабий, щоб грати якунебудь роллю) і завдяки своїй селянській «общині» відразу перейде від февдального режиму до соціалістичного ладу.

Головним носієм тих революційних ідей було студентство, отже верства повна ідеалізму, але зі слабим розвитком почуття власності і з повною відсутністю практичного досвіду та знання законів продукції. (Тільки у 90-их рр. в Росії замінили студентів професійні революціонери як В. І. Ленін, але це вже були часи, коли у Грушевського його світогляд остаточно кристалізувався).

Названі російські революційні рухи перекликалися з аполітичним українським рухом київської «Старої Громади», очолюваної істориком Володимиром Антоновичем (1834-1908). Починаючи від Кирило-Методіївського братства (1847), коли Київ перейняв від Харкова провід українського руху, українські ідеологи проповідували під впливом романтиків та соціалістів-утопістів месіаністичну віру в окремиї характер українського народу. За їхнім твердженням, український народ – у відмінну від поляків чи москалів – народ **бездержавний**, тобто такий народ, що охоче задовольняється чужою «готовою» державою. Але через те українці народ безклясовий, що складається лише із селян. Вони ж і найчистіший слов'янський народ, чужий польському аристократизмові і московському деспотизмові та рабству.

Тому завдання інтелігенції – виходців із «виродків», цебто поросійщених або попольщених вищих верств, – не українізувати свої верстви, а, відірвав-

шись від них, творити демократичну надбудову, якої основним завданням було б ширення освіти просвіти серед селян, того народу *par excellence*.

Теоретичну основу дістала та ідея аполітичної «народности» українського народу в творі Миколи Костомарова (1817-1885) «Дві руські народности» (1861). Думки теоретика-лінгвіста Олександра Потебні (1835-1891) про мову і народність, що показав наглядно зв'язок української «народности» з українською мовою, лягли в основу концепції «Громади» про виключну приналежність до українського народу українських селян. Стоячи в основному на базі еволюції, київська «Громада» відкидала ідеї свого женецького емісара (від 1878) Михайла Драгоманова (1841-1895), що зв'язував українофільський (аполітичний) рух «Громади» із загальноросійським революційним (політичним) рухом. З творами Драгоманова Грушевський познайомився ближче вже у львівським періоді.

Як у Кирило-Методіївців (1847), так і у членів «Громади» Козаччина розглядалася як безклясова організація українського народу – селянства.

«І не любила Україна, – читаємо в «Книгах биття українського народу» (§ 72), – ні царя, ні пана, а скомпонувала собі козацтво, єсть то істее братство, куди кожний пристаючи, був братом других, – чи був він преж того паном, чи невольником, аби християнин, і були козаки між собою всі рівні, і старшини вибирались на раді і повинні були слугувати всім по слову Христовому, і жадної помпи панської і титула не було між козаками».

Реалізацію політичної свободи бачили названі круги у федерації рівних річипосполитих (у Драгоманова маємо федерацію громад), де кожна складова частина мала б свою культурну автономію.

Але тут усе таки доходило до стику з державою. Теоретик «Громади» В. Антонович уважав державу за елемент **негативний** в житті людських суспільств, за неминуче зло. На його думку, державна влада існує тільки паралельно з суспільством. Суспільство не повинно претендувати на участь у владі, залишаючи за собою лиш авторитет громадської думки, з якою повинна рахуватися державна влада. Очевидно, Антоновичева дихотомія цілком нереальна, хіба що приймемо за нормальне явище в історії людських спільнот паралельне існування свого суспільства (народу) і чужої влади.

Очевидно, державна дійсність 70-их та 80-их років у Росії не причинялася до ревізії таких поглядів на **державу** взагалі. Емський указ (1876), що заборонив українське друковане слово, репресії селян та студентів у зв'язку з розрухами, атмосфера бюрократичної деспотії чужій усякому поступові, – здавалися тільки підтверджувати негативне відношення.

III

Серед такої атмосфери духовного центру України приїжджає до Києва з тифліської провінції повний енергії та творчого запалу двадцятилітній Михайло Грушевський. Він привіз з собою добре знання клясичних та

західноєвропейських мов, велику начитаність в українознавчій науковій та «громадознавчій» літературі, але zarazом цілковиту необізнаність з реальним життям на Україні. Це ж була його перша свідомо зустріч з Україною, яку він досі знав тільки з лектури та оповідань батьків.

У короткій автобіографії, виданій з нагоди 60-літнього ювілею (Київ, 1926), М. Грушевський признається, що тодішній історико-філологічний факультет Київського університету (1886-1890) дав йому «надзвичайно мало». Він малює його дуже негативними рисами і зі своїх професорів згадує лише одного Володимира Антоновича. Старший на 9 років від Грушевського Дмитро Багалій (1857-1932), що в 1876-1880 рр. мав майже тих самих професорів, що й Грушевський, уважає в 1928 р. таку критику переборщеною. Мабуть, обидва мали рацію. Тут перед нами, без сумніву, різниця особистостей. Ерудит та спеціаліст Багалій відзначався талантом і вмінням пристосуватися до всяких ситуацій та переключатися з одної світоглядної орієнтації на другу. Це навіть поширяло його горизонти. Грушевський же залишився на все життя вірним світоглядові своєї молодости, що, до речі, ніколи не вийшов поза сферу нереальної романтики та ідилії.

У Києві, в Антоновича він, зі своїм підготуванням, міг зразу практично вчитися ремесла історика, яке він і довів до досконалости. Але в ділянці світогляду він не здобув нічого нового. Одинокa різниця поміж Тифлісом та Києвом полягала в тому, що там він студіював концепції народництва «Громади» з писань, а тут дістав те саме в розмовах з Антоновичем. Коли ще візьмемо до уваги, що захоплений дослідницькою працею молодий історик всеціло пірнув у книги та документи в системі «документальної школи» і – живучи тепер хоч і на українській землі, але виключно в гетто науковців – залишився поза межами реального життя українського народу, тоді стане ясно, що перший київський період життя Грушевського (1886-1894) не приніс ніякої основної зміни. Український народ залишився для нього надалі чисто літературним поняттям.

Тісна духова атмосфера поліційного бюрократизму та тероризму, де культурний автономізм та студентський теоретичний соціалізм уважалися вершком радикалізму, теж не могла дати молодому історикові належної перспективи для оцінки вартостей. Одинокoю відомою йому з практики державою залишалася аномальна російська деспотія. Тут і не дивно, що він не тільки не міг поробити коректив до концепції Антоновича відносно держави, але її беззастережно сприйняв.

Заки перейти до Києва на спеціалізацію, Грушевський повинен був поїхати на студії до університетів Західної Європи, щоб там дістати здорову та ширшу перспективу на метод вивчення історії людської спільноти. При своїй матеріальній незалежності він міг би це легко зреалізувати. Яка інакша була б його «Історія України-Руси», коли б він до неї взявся у більш зрілому віці і з кращою теоретичною базою. Це він у 1926 р. – мабуть, більш

підсвідомо – відчував, коли видавав Київському університетові свій тяжкий присуд, згаданий вище.

Усе таки Грушевський – у порівнянні з Антоновичем та його іншими учнями – зробив один рішучий крок вперед. Коли в перших горизонт дослідника не виходив поза межі проблем соціальної монографії або однієї доби, Грушевський дійшов до відкриття, що український народ має право на свою власну історію, незалежну від історії «Російського государства». Він **уперше** створив окрему схему історії України.

IV

З надзвичайною послідовністю і великою енергією Грушевський від самого початку своєї наукової кар'єри підпорядкував усі свої наукові роботи та лекції ідеї наукового курсу історії України-Руси, мобілізуючи до того гігантського завдання спершу всі свої власні сили, а опісля сили своїх учнів, співробітників та керованих ним інституцій.

Результат того подвигу – реалізація схеми окремої історії України, що проявилася в його 10-томній «Історії України-Руси» (1898-1937) із 5-томним доповненням «Історією української літератури» (1923-1926) – перша доведена до 1658 р., друга до пол. 16 ст., – та декілька загальних курсів і оглядів історії України від початків аж до його сучасності. Найважливіший з них це, мабуть, виданий по-російськи у трьох виданнях «Очеркъ истории украинскаго народа» (1904, 1906, 1911).

Зовнішньо «Історія України-Руси», яку Грушевський окреслював «курсом», це взірць наукової праці в найкращому європейському розумінні. Але перейдім до його «душі», до історіософії Грушевського, що була теоретичною базою його курсу.

У своєму «Вступному викладі з історії України-Руси», що його виголосив з нагоди перейняття катедри у Львівському університеті (1894 р.), М. Грушевський ставить – обговорену вище, перейняту від «Громади» – ідею українського народу в центрі свого історичного досвіду як єдине, моністичне зачало. Двом іншим постійним чинникам історії – території та державі він не признає особливого значення.

Народ – за Грушевським – єдиний герой історії, із своїми ідеалами й змаганнями, із своєю боротьбою, осягами та помилками. Зрозуміти його культурний, духовий та економічний стан, його бажання та ідеали – це мета історії. Державний устрій цікавий тільки тим, наскільки він впливав на стан народу, наскільки сам підпадав впливові громади та наскільки відповідав її бажанням та змаганням. І культура, продукт вищих верств народу, цікава історикові не сама по собі, але тим, що відбивається в ній із загальнонародного.

Цій фетишизації «народу» остався Грушевський вірним до кінця свого життя. Ось що він писав, напр., у 1920 р.:

«Я був вихований в строгих традиціях радикального українського народництва, яке вело свою ідеологію від Кирило-Методіївських братчиків і твердо стояло на тім, що в конфліктах народу і влади вина лежить по стороні влади, бо інтерес трудового народу – се найвищий закон всякої громадської організації, і коли в державі сьому трудовому народові не добре, се його право обрахуватися з нею».

Що торкається історичного процесу в Україні, то Грушевський поклав в його основу систему, що нагадує Гегелівську тріяду: тезу, антитезу і синтезу.

Тезою він окреслив княжу добу, яку – на його думку – характеризує ідея держави, що відбилося на культурнім та суспільнім житті народу такими прикметами, як християнство, культурний вплив Сходу та Візантії, витворення руського права¹. Суспільно-економічна еволюція характеризується витворенням купецько-боярської капіталістично-земельної верстви, базованій на розвитку торгівлі.

Велика Руська держава з центром в Києві, отже твір український, залишалася механічним твором, який удавалося тримати в цілості тільки особистими впливами та заходами, і по кількох спробах відреставрувати цю державну систему вона почала остаточно розсипатися. Тільки завдяки чисто випадковим обставинам збереглися в нас до кінця такі більші державні комплекси, як Галичина та Волинь у другій половині 13-го та першій половині 14 ст. («Історія України-Руси», т. 1, стор. 19; т. 3, стор. 500-501).

«За всім тим існування сеї великодержавної зв'язи полишило глибокі впливи на суспільнім і культурнім житті, зблизивши українсько-руські племена, привівши до певної однастайности елементи суспільної й культурної еволюції у них, та заложивши під неї широкі підстави. Се, що в пізнішій розвою сих племен, при індивідуальних їх відмінах, ми знаходимо певну одність, в значній мірі було результатом існування великої руської державної системи».

«Ахилевою п'ятою староруської культури й культурного життя взагалі було те, що вони опиралися тільки на верхню меншість, яка домінувала в суспільности... Суспільно-політичний устрій, на котрім опирала свою силу й впливи ся верхня меншість, а посередньо опиралася й культура, був широким народнім масам більше несимпатичний як симпатичний". ...Та верхня меншість, не маючи опори в сих масах, не мала при тім і стільки свідомости й активности, зрештою – й сили, аби удержати в своїх руках суспільність, коли захиталася політична будова» («Історія України-Руси», т. 3, стор. 500, 502).

Перехід від тої доби у другу, антитезу, характеризується в економічній сфері привілейованням вищої верстви і поневоленням нею народньої маси. Привілейована верства відривається від маси, суспільне життя підпадає під німецький та польський впливи. Це доводить до антагонізму і боротьби мас проти тої привілейованої меншости, що наводить вислів у культурно-

¹ У Пріцака огріх у друці «рава».

релігійному і національному русі, та у збройнім козацькій русі, що стояв у зв'язку з колонізацією східно-південної України, на Подніпров'ї з кінцем XVI в. («Історія України-Руси» т. 1, стор. 19-20).

Сама антитеза, друга, козацька доба – це апогей історії народніх мас як народу, бо тоді український народ **вперше** виступає **активно** творцем своєї долі. Це «історія народньої боротьби з ворожим суспільно-економічним устроєм, для його повалення й зреформування суспільних відносин відповідно народнім ідеалам справедливости».

«Се велика трагедія народного життя, де вперше на пам'яті історії український народ виступає активно творцем своєї долі й життя, зривається до боротьби на життя й смерть за здійснення своїх мрій і бажань, але по вікових напруженнях облитий кровю, знесилений в боротьбі з непереможними перешкодами, упадає на бойовищі, на розбитих надіях і мріях».

«Крізь слабку основу нового суспільно-політичного ладу пробиваються нестримно старі течії клясового устрою і литовсько-польського права та розбивають і руйнують підстави нового ладу. Останні відгомони могутнього руху, політичного і національного відродження тихо гаснуть під загальною реакцією, доповняючи загальний образ повного занепаду». Але «без сумніву се велике, ні в з чим не зрівняне потрясення, пережите українським громадянством і масами, викликало велике піднесення самопочуття – індивідуального і колективного. Громадянство і маси жили сим піднесенням потім довго, віками, і в нім треба шукати зав'язків різних пізніших соціальних і культурних явищ, які надають новий характер українському життю». («Історія України-Руси» т. 1, стор. 20; т. 7, стор. VII-VIII; т. 1, стор. 20; т. 9, стор. 6-7).

Ці дві доби життя українського народу, теза (княжа доба) і антитеза (козацька доба) «доходять до синтези в столітті українського відродження» (19 ст.).

«Народні змагання відновляються й прояснюються в світлі поступових європейських ідей та присвоюються новою інтелігенцією, що появилася на тім новім ґрунті під впливом поступових ідей. Культурні елементи лучаться з національними і суспільно-політичними змаганнями попереднього бурхливого періоду, і на місце оружно розпочинається культурна боротьба для досягнення ідеалів, що в'яжуть в один організм народні маси з тою новою інтелігенцією» («Історія України-Руси», т. 1, стор. 20).

Як колись за Козаччини піднесення народніх мас, – так тепер культурно-освітня діяльність інтелігенції і є змістом нової доби історії України.

V

Ставлячись з належним респектом до монументального життєвого твору Грушевського, українська історіографія різних напрямків – ще за життя Грушевського – не могла не добачити в нім серйозних недоліків, що виникли з його світогляду.

Один із найталановитіших учнів Грушевського Степан Томашівський (1875-1930) у своїй «Українській історії» (Львів, 1919), що обіймає часи до 1969 р., ставить в центрі уваги саме ідею державности як свого роду відповідь на концепції відповідних томів «Історії» Грушевського.

Старий товариш Грушевського зі школи Антоновича, цитований вище академік Д. Багалій, що після революції перейшов на позиції соціалістичного матеріалізму, цілком слушно закидає Грушевському, що він ідеалізує Козаччину в стилі романтиків першої половини 19 ст.

«Козацтво все таки було, – він пише у своєму «Нарисі історії України на соціально-економічному ґрунті» (Київ, 1928, стор. 86), – лише одним із станів тодішнього суспільства і це треба сказати... і про часи Хмельниччини, коли велике число люду з інших станів – «селянського й міщанського» – записувалося в козаки, і далі про гетьманщину взагалі. Щоб мотивувати свій погляд на таке значення Козаччини, як центрального чинника тодішнього історичного процесу, М. С. Грушевський посилається на його виключний інтерес для сучасного українського історика та на традицію, але з цим не можу погодитися й гадаю, що з традицією сучасному історикові треба вже порвати, відмежуватись від меморіалу 1621 року, і це повинен зробити і історик національний, і тим паче історик-соціолог, бо в такій виключності, на мій погляд, не буде історичної перспективи, бо не треба забувати, що силу козацтву в його боротьбі з фєвдально-шляхетським устроєм надавало селянство, а без нього козацька верства перетворювалася, як це було за розквіту козащини – за Сагайдачного – на привілейний стан, що боровся лише за свої привілеї. Так було і в козацьку революцію за Хмельницького. Та й саме козацтво не являло собою з соціально-економічного погляду єдиної класи, і серед нього самого відбивалася гостра класова боротьба, на яку М. С. не звертає відповідної уваги. А настав час, коли конче потрібно простежити розклад серед самої козацької верстви і на Подніпрянщині, і на Запоріжжі. Трудно говорити, як про окремий стан, і про інтелігенцію тих часів».

У своїх монографіях із доби Хмельницького Вячеслав Липинський (1882-1931) показав наглядно, що для зрозуміння Хмельницького та його співробітників – треба розуміти концепцію самостійної держави взагалі. Через те держава Хмельницького залишилася для Грушевського тільки Хмельниччиною,

«сею чистою історією Саула, що, мовляв, пішов шукати заблуканих ослят свого батька і надібав королівство. Хмельницький і Ко. пустилися поправляти свої соціальні позиції в Річипосполитій і непомітно проробили з народніми масами – міщанськими, селянськими і дрібно-інтелігентськими – ту величезну революцію, що стала підставою нової України і перерисувала карту Східної Європи. Проробили непомітно для себе, не хочучи тої революції, і цілком не здібні були порахуватися з її значінням і наслідками» («Історія України-Руси», т. 9, частина 2, стор. 1501).

VI

Грушевський зашвидко працював, щоб мати змогу передумати написане, корегувати суперечності поміж своєю історіософічною концепцією та мовою фактів, оперувати стислою термінологією. Подамо тут два приклади.

Не зважаючи на своє негативне відношення до держави, він узалежнює постання українського народу від факту існування Київської держави. При тому робить це аподиктично. Але, як відомо, Київська держава обіймала не тільки пізніші українські племена та організації, а ще й інші східно-слов'янські та не-слов'янські: іранські, балтійські, тюркські, скандинавські та фінські. Саме дуже важливі питання: чому одні слов'янські і не-слов'янські групи стали українськими, а інші не стали; чому саме ті, а не інші; як довго цей процес формування тривав, як він переходив і коли закінчився, – залишилися поза межами зору Грушевського. Улюблений термін Грушевського «народні маси» – це чисто літературна романтична величина, невловима для **точного** дослідю. Ось, напр., в козацьку добу – він ідентифікує цей термін то з козацьким рухом, то з «міщанами, селянами і дрібно-інтелігентами».

А як відомо, не тільки в математично-природничих науках, але теж і в гуманістиці, ясність і точність термінології є базою всякого наукового дослідю і прогресу.

Але найбільш трагічним (і в практичних результатах!) був факт, що Грушевський не зміг виробити собі ока для основних фактів сучасного йому життя.

Він нагадує геніяльного митця великого полотна та портретиста, який так пірнув у студії мистецтвознавства, що в своїх творах рішив не вживати моделів; при тому він ще був дальтоністом і не розрізняв головних фарб.

Дослідник історії України 19 ст. мусить уважати це за свого роду непорозуміння, коли Грушевський історію того переломового століття зводить до історії культурно-літературного руху, цебто до діяльності інтелігентів, що в різні десятиліття мали свої означення: «хлопомани», «українофіли», «свідомі українці» і т. д., і на початку 20-го ст. могли бути з більшою або меншою точністю ідентифіковані із 6000 передплатників щоденника «Рада».

У двох останніх десятиліттях 19 ст. не могли історики не бачити, що їх століття це – епоха індустріальної революції в цілій Європі, включаючи Україну.

У зв'язку з цим треба **спеціально** підкреслити, що не **чужий капітал** – а ініціатива, підприємливість та енергія самих українців заініціювала в нас нову добу.

А що важливіше, ініціатива виходила не тільки від синів колишньої козацької старшини, а тепер т. зв. «поміщиків», як, напр., конотопського

поміщика Кандиби, що в 1841 р. оснував першу фабрику сільсько-господарських машин, парових котлів та ткацьких станків, – але й з кругів кріпаків та рядових козаків. Бо українське село 19-го ст. це не літературні «народні маси», а вже зрізничковане суспільство. Воно не обмежувалося до «садка вишневого коло хати» та долею забитих «Іванів без долі» та Катерин, що ждали бездільно, плачучи, на українофільських месіїв.

Як приклади наведу дві кріпацькі сім'ї та одну із козацьких низів.

Брати Яхненки та Смиренко, кріпаки зі Сміли черкаського повіту, викупившись із кріпацтва, зайнялись торгівлею промислових виробів, арендували млини в Смілі та Умані, вели гуртову торгівлю хлібом і худобою. На початку 40-их рр. вони заснували промислову фірму «Брати Яхненки і Смиренко», що збудувала в селі Ташлику (Черкаська область) першу на Україні парову цукроварню. У 1848 р. названа фірма (керівники її були Кіндрат Яхненко, 1783-1863 та Хведір Смиренко, 1780-1867) заснувала поблизу села Млієва (Черкаська область) цукровий і машинобудівельний завод. На машинобудівельному заводі фірми вперше на Україні був збудований річковий пароплав з металевим корпусом. Цей пароплав із двигуном в 100 кінських сил, що його ці колишні кріпаки назвали «Українець», був спущений 1861 р. на Дніпро.

Цікаво прослідити історію одної такої сім'ї. Як приклад беру сім'ю Смиренків.

Федір Смиренко мав двох синів: Платона (1821–1863), що фінансував 1860 р. видання «Кобзаря» Шевченка, та Василя (1835–1915), одного з найбільших українських меценатів. Він був одним з головних грошодавців на потреби Наукового Т-ва ім. Шевченка, піддержував грошово головний український історичний журнал «Київська Старина» (1882–1907) та її наслідницю «Україну» (від 1907 р.), «Літературно-науковий Вістник», «Раду», і т.д.; він же заснував і утримував на свій кошт один з кращих українських народніх театрив.

Син Платона Лев (1855–1920) – видатний український помолог і плододовод, створив одну із кращих в світі колекцій плододових культур у своїм маєтку Млієві (Черкаська область).

Син Лева Володимир (1891–1943), продовжував традиції батька в ділянці садівництва, заснував у 1921 р. відому Млієвську дослідну станцію садівництва, організував «Всеукраїнську помологічну книгу» і т. д.

Брати Артем (помер 1873) та Микола (1820–1903) Терещенки, виходці із бідних козаків-торговців міста Глухова, розбагатівши на постачанні для держави корабельного лісу та торгівлі хлібом, цукром і худобою, оснували в середині 19 ст. «Товариство братів Терещенків» з головною конторою в Києві. Товариство вело велику гуртову торгівлю цукром на внутрішнім і світовім ринках і скоро стало в ряди найбагатіших підприємств країни.

Микола Терещенко подарував 2 мільйони карбованців на київську політехніку (1878), будинок київського історичного музею (1899) та на зразкову міську школу в Києві.

Але в системі «українських мас» Костомарова–Антоновича, перейнятій беззастережно Грушевським, не було місця для українських капіталістів, навіть коли вони були виходці з ідеалізованого ними «села». Вони, ті піонери нової України, та їхні подвиги, залишилися поза межами схеми «Історії України-Руси» Грушевського, хоч завдяки їх грошам і жертвенності (і жертвенності другої верстви, що їй вступ до статусу українства не дозволявся: «поміщиків», про що нижче) Антонович і Грушевський творили українську історичну науку.

VII

Якщо б ми не мали (а ми її маємо!) стовідсоткової певності щодо чистоти характеру та святости інтенцій Костомарова та Антоновича, то мусіли б дійти до страшного висновку, що ці чужі поміщики створили скроєну спеціально для українського народу концепцію, щоб його повсякчасно тримати в аномальному та недорозвиненому стані уніфікованої кляси селян («народніх мас») поза межами часу і простору.

Але теорія українського «народництва», як її розвинули Костомаров і Антонович, це не ворожа інтрига, а – може і ще гірше – це **явище патологічне**.

Вона опирається в основному на **комплексні винуватости** представників «панських» верств на Україні: Костомаров – російської, Антонович – польської, супроти т. зв. «народніх мас».

У своїй засліпленості ренегатів своєї верстви та жертвенній відданості неофітів з одної сторони, а в нереалістичній ідеалізації селянства («народніх мас») з другої, вони затратили цілковито критерії реальності і створили міт про «окремий характер українського народу», про зраду українських вищих верств і т. д. До речі, поодиноким представникам стану «поміщиків» вступ до ексклюзивного клубу «українофілів» поручався тільки після попереднього зірвання зв'язків зі своєю верствою.

У дійсності український народ і по упадку козацької держави був **нормальним** народом. Це були не тільки селяни («народні маси») із інтелігентською надбудовою т. зв. «свідомих українців» – а різні прошарки вільних і (до 1861 р.) невільних селян, різні кляси міщан і робітників, та свої таки вищі верстви: т. зв. дворянство (поміщики – потомки козацької старшини) та нова наростаюча верства промисловців-капіталістів.

Що ступінь національної свідомости тих різних соціальних груп був різний, і що світогляд продукуючих вищих верств різнився від світогляду непродукуючих інтелігентів – це не метафізика «окремого характеру українського народу», а самозрозуміле явище, зумовлене конкретними історичними даними, явище відоме з історії інших народів.

Візьмім, як приклад, балтійсько-німецьку вищу верству, т. зв. «балтійських баронів», що, живучи – як і українські вищі верстви – в системі

февдальної російської імперії, були беззастережно вірні та лояльні своєму суверенові – російському імператорові, але разом з тим вони були прив'язані до своєї німецької мови та культури. Ніякому німецькому історикові ніколи не прийшло б до голови уважати балтійських німців зрадниками німецького народу тому, що вони в ім'я згаданої вище лояльності до російського імператора у військових зустрічах російської держави з німецькою державою боролися на стороні першої.

Українські вищі верстви, увійшовши по втраті своєї держави в склад російського дворянства, не могли діяти інакше, як погоджувати свою вірність російському імператорові зі службою для свого народу. І тут усякий безсторонній дослідник мусить признати, що вони вив'язалися із того нелегкого завдання блискуче.

Наше відродження у 19 ст. було б неможливе, якщо б наші вищі верстви, старі і нові, були в дійсності цілковито денационалізованими «відродками».

Бо відворотна сторона медалі успіхів відродження – це власне жертвенність українських верств.

Наша звичайна схема при трактуванні фактів нашого відродження така:

В році таким-то був виданий твір А письменника Б, появилася науково-літературний журнал В видаваний науковцем Г, в місті Д відкрився історично-етнографічний музей і. т. д.

При тому звичайно забуваємо, що на те, щоб дані факти могли заіснувати, був потрібний **капітал**. Звідки бралися гроші на ту величезну культурну роботу? Професійні «свідомі українці» капіталу не продукували!

І тут без перебільшення мусимо відповісти, що всі ті успіхи сталися завдяки готовості допомогти, жертвовності, старанням і грошам тих верств українського (все таки!) народу, яких корифеї нашої історіографії Антонович та Грушевський так покривдили, залишивши їх – як верстви – поза рамками українства.

Кожна культурна нація, ще не затратила критеріїв для вартостей, могла б гордитися ними.

Українське відродження почалося на території колишньої Гетьманщини. Досліди проф. О. Оглоблина воскресили перший, Новгород-Сіверський центр «Людей Старої України». Із того круга колишніх старшин Гетьманської держави та їх синів вийшла «Історія Русів». Звідти походив Київський губернський маршал Василь Капніст (1757-1823), що в 1791 р. пробував знайти допомогу Пруссії у визвольній боротьбі України.

Другий центр українського відродження – Харків, став можливим завдяки заснуванню там у 1805 р. першого в Україні університету нового типу. Але ж сам університет був заснований завдяки ініціативі та жертвовності поміщика, вченого та універсального винахідника Василя Каразіна (1773-1842), слушно прозваного сучасниками «українським Ломоносовим», коштом місцевого дворянства та купецтва.

Полтавський поміщик князь Микола Цертелєв (1790-1869) видав 1818 р. першу збірку українських народніх дум та пісень.

Майже всі літературні видання початку нашого відродження фінансували чернігівські поміщики, історик та меценат Василь Тарновський-старший (1810–1866) та Григорій Галаган (про нього нижче), що теж брали близьку участь у скасуванні кріпацтва.

Протекторами та друзями Шевченка були головно українські поміщики. Назву тільки кілька імен:

Генерал князь Микола Репнін-Волконський (1778-1845), тодішній «губернатор Малоросії» та його дочка Варвара (1808-1891); згаданий вище поміщик Василь Тарновський старший та його син Василь Тарновський молодший (1837-1899); останньому належала найбільша збірка рукописів, малюнків, листів Шевченка та документів, яку він 1897 р. подарував основаному ним же Чернігівському історичному музеєві.

Поміщики з конотопського повіту, брати Лазаревські: Василь (1817–1890), Михайло (1818-1867), Федір (1820–1890) та наймолодший пізніший історик Олександр (1834-1907), що був найкращим знавцем Гетьманщини і «Людей Старої Малоросії»;

Накінець: поміщики з чернігівського повіту Андрій Лизогуб (1804–1864) та Олександр Капнист (1796-1869), син Василя.

Друг Шевченка і один із організаторів Кирило-Методіївського братства, поміщик із Чернігівщини Василь Білозерський (1825-1899) видавав у Петербурзі перший українознавчий журнал «Основу» (1861-1862).

Дві інституції створили базу для розвитку археографічної науки в Києві, а тим самим і для історичної «документальної» школи Антоновича:

- 1) «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів», що постала 1843 р. завдяки зусиллям поміщика з Новгород-Сіверського повіту Михайла Судієнка (1803-1874), історика з замилювання;
- 2) «Південно-західній відділ імператорського географічного товариства» (діяв від 1873 р.), що його головою та меценатом був чернігівсько-полтавський поміщик Григорій Галаган (1819-1888).

Заснування «Наукового Т-ва ім. Шевченка» та його наукова й видавнича діяльність стали можливими завдяки пожертвам поміщиків Єлизавети Милорадович-Скоропадської (1832-1890), Михайла Жученка (1840-1880), фабриканта Василя Смиренка (1835-1915) та інших «виродків».

Українські поміщики Олександр Лашкевич (1852-1889) і згаданий вище Василь Тарновський молодший (1837-1889) та фабрикант Василь Смиренко давали гроші на видання органів української історичної науки в Києві: «Київську Старину» (1882-1907), «Україну» і т. д.

Перша щоденна газета українською мовою в Києві «Рада» (від 28 вересня 1906 до 2 серпня 1914) видавалася головно на гроші поміщика Євгена Чикаленка (1861-1929), м. ін., теж і фундатора Академічного Дому у Львові.

(Але ж українець з Конотопу на імперський службі генерал Михайло Драгомиров (1830–1905), відомий теоретик військової науки, в час свого перебування в Києві як генерал-губернатор (1898–1903) охороняв В. Антоновича перед царською поліцією.)

Фундаторами, мабуть, чи не всіх визначних українських музеїв були поміщики та капіталісти українського походження або із поукраїнщених родів:

Богдан Ханенко (1849–1917) – Київський Музей Мистецтв;

Андрій граф Шептицький (1856–1944) – Львівський Національний Музей;

Василь Тарновський молодший (1837–1899) – Чернігівський Історично-етнографічний Музей;

Катерина Скаржинська – Полтавський Історично-етнографічний Музей;

Олександр Поль (Pohl; 1829–1930) – Дніпропетровський (Запорізький) Археологічно-історичний Музей;

Барон Хведір Штейнгель (1870– ?; пізніше посол Української Держави в Берліні) – Волинський Археологічно-історичний Музей в Городку на Волині;

Микола Шугуров (1834–1901) – Глухівський Етнографічний Музей;

Віктор Гошкевич (1860–1928) – Херсонський Археологічно-історичний Музей.

Очевидно, наш список, наведений тут тільки як ілюстрація, далеко не повний! Ми обмежилися назвати тільки деяких меценатів та протекторів українського «руху», не називаючи тих представників вищих верств, хто сам став діячем культури. А між ними були такі імена як подружжя Кулішів: поміщик Пантелеймон (1819–1897), що на “досвіті” незрозумілий сучасниками невтомно карбував українську мову, щоб зробити її здатною для вжитку у вищій сфері літератури й науки, і його дружина поміщиця Олександра Білозерська (1822–1911), відома в українській літературі як Ганна Барвінок, та династія поміщиків Косачів-Драгоманових, що видала цілу низку великих постатей на чолі із Ларисою Косач (1873–1913) – Лесею Українкою нашої літератури.

VIII

Ми навели повищі дані **цілком свідомо** в ім’я історичної правди, як свого роду реабілітацією тих, що як суспільна верства 50 років тому закінчила своє існування, **саме у статті присвяченій Грушевському**. Бо саме він і своєю науковою, і політичною діяльністю спричинився у вирішальний спосіб до моральної та фізичної ліквідації української аристократії,^{*)}

*) З браку місця, на жаль, не можемо тут зайнятися верствою українського заможного селянства («курулями»), базою української культури на селі, яких з тих самих причин зустріла та сама доля, що і земельну аристократію

що одинока була спроможна творити самостійну державу в добу наших визвольних змагань. Вона ж бо мала за собою практичний досвід цілої низки поколінь і в державній і в господарській сферах, займаючи в системі російської імперії з одної сторони керівні пости в імперському масштабі, з другої сторони як місцеві земельні діячі (повітові, губернські маршали і т. д.) та організатори місцевих підприємств.

При тому і далекий від того, щоб ідеалізувати українську чи всяку іншу земельну (чи промислову) аристократію.

Але кожна аристократія має те, що вона не є явищем ефімерним, а таким, що має спосібність вrostати в землю і, зв'язавшись з нею, творити моральні, естетичні, культурні та матеріальні цінності, традицію, що власне є передумовою всякого нормального існування народу як нації.

Як ілюстрацію складного процесу поставання земельної аристократії на Україні та її росту в землю – я подаю деякі дані про два роди, один чужого, а другий свого «народного» походження, що з'явилися на історичній арені в переломові часи української історії, в добі визвольних змагань гетьмана Мазепи (1687-1709).

Основники «династій» – це типічні авантюристи, шукачі легкої наживи; українські (або інші) національні або державні інтереси були їм цілком чужі. Вони дійшли до значення вже після упадку Мазепи, прислужуючись Петрові I в його ліквідації державної самостійності Гетьманщини.

Десять під кінець 17 ст. прийшов із Сербії жид Марко Аврамович (помер в 1712 р.) зі своїми дітьми шукати щастя в Гетьманській державі. Він сам став орендарем, але його діти, що прийняли прізвище Марковичів – зробили велику кар'єру. Незабаром два його сини стали сотниками, – Андрій (1674–1747) глухівським, Хведір (помер 1734) прилуцьким, – а дочка Настя (1671-1729) вийшла (1701 р.) за старого вдівця Івана Скоропадського (1646-1722), тодішнього генерального осула – і тим самим впровадила рід Марковичів до аристократії Гетьманщини.

Після розриву Мазепи з Петром I, 62-літній Іван Скоропадський став гетьманом (1708-1722) і його молода енергійна жінка («Гетьманиха Настя») використовувала своє становище, щоб улаштувати своїх братів. Так Андрій скоро став прилуцьким полковником (1714-1727); свій військовий уряд він використовував безоглядно для власного збагачення і, вживаючи всяких засобів, оволодів величезними посілками. Це довело до скарг і протестів населення, так що новий гетьман Данило Апостол (1727–1734) – що сам мав ще й особисті порахунки з Марковичами – поробив заходи, щоб Андрія увільнити з посади. Це не було легко, бо по упадку Мазепи призначення полковників лежало вже в руках царського уряду, що, очевидно, більше довіряв чужинцям, ніж місцевій козацькій старшині. Правда, Андрій мусів уступити, але вже в 1729 р., при допомозі підкупства та впливів своєї сестри, бувшої «гетьманихи», він став першим міністром фінансів Гетьманщини («генеральним підскарбієм»).

Син Андрія Яків (1691-1770) вже одержав освіту в Київській Академії, де його вчителем був славний Теофан Прокопович. Він – одружений з дочкою Павла Полуботка Оленою – займав високі посади в Гетьманській державі: бунчуковий товариш, лубенський полковник, врешті генеральний підскарбій (1740-1762). Якова уважали його сучасники за одного з найбільш освічених людей. Він усе своє свідоме життя вів щоденник («Дневні записки», 1717-1767; 10 томів), що являється одним з найважливіших джерел для історії України 18 ст., повний історичних, громадських, економічних, культурних, а навіть метеорологічних відомостей. Там маємо плястично представлене життя та побут козацької старшини, її взаємин з підлеглими селянами, гонитва за багатством, а також стан торгівлі, ремесел, сільського господарства і т. д.

Два внуки Якова (від сина Михайла, 1752-1829) Яків (1776–1864) та Олександр (1790-1865) вже заслужені українські історики й етнографи, що збирали та видавали (на свій кошт!) цінні матеріяли. Перший видав, м. ін., знамениті на свої часи «Записки про Малоросію, її жителів та виробництва» (СПб. 1798), а другий, чернігівський губернський маршал, заслужився як автор «Опису Малоросії» та низки творів із етнографії та землевласництва на Україні. Він теж видав у скороченні щоденник свого діда (1859 р.). Крім того, Олександр Маркович запропонував 1852 р. проєкт звільнення своїх селян з правом викупу землі, який одначе був відхилений царським урядом.

Лінія другого сина Андрія Марковича, Семена (пом. 1738), що був роменським сотником, дала Україні Опанаса (Васильовича) Марковича (1822-1867). Він був пра-правнуком Семена через Івана Семеновича (помер б. 1804), Івана Івановича (помер б. 1796) та Василя Івановича (1780-1842).

Закінчивши 1846 р. Київський університет, Опанас віддався цілковито українській громадській та науковій діяльності. Визначний етнограф та музика (написав, м. ін., музику до п'єси І. Котляревського «Наталка Полтавка») він грав керівну ролу в Кирило-Методіївськiм братствi і був засланий в Росію до міста Орел (1847 р.). Там він познайомився та оженився (1851 р.) із талановитою росіянкою Марією Олександрівною Вілінською (1834-1907), що під впливом свого чоловіка стала писати українською мовою свої літературні твори. Таким способом українська література дістала Марка Вовчка (її літературний псевдонім), творця української прози, що її Шевченко називав «єдиною донею». Можна б додати: в її особі російський народ віддав українському народові свій довг, а саме за Миколу Гоголя, **творця російської прози.**

Пра-правнук прилуцького сотника Федора Марковича (помер б. 1737 р.) – через Андрія Федоровича (помер 1778 р.), Івана Андрієвича (1747–1814) та Андрія Івановича (1781–1831) – Микола (Андрієвич) Маркович (1804-1860) ціле своє життя посвятив історії «Малоросії», збираючи архівні та рукописні матеріяли. Його цінна колекція писаних

пам'яток переховується тепер у Румянцевському музею в Москві під назвою «Марковичевського архива». Його основна праця це п'ятитомна «Історія Малоросії» (Москва, 1842–1843), по нині не втратила цінності ізза матеріялів, поданих у тритомних «Додатках». Цей твір був, крім «Історії Русов», головним джерелом історичних відомостей Шевченка.

Син Миколи, Андрій (1830-1907), член російського сенату, був в 1898-1907 рр. головою «Товариства допомоги українцям-студентам вищих шкіл у С.-Петербурзі ім. Шевченка». Використовуючи свою високу позицію, він виклопотав дозвіл використати Шевченкові рукописи в архіві департаменту поліції і таким чином уможливив філологові Василеві Доманицькому (1877-1910) здійснити перше повне видання «Кобзаря» (1907 р.).

Неграмотний виходець із «українських мас» Гнат (Іванович) Галаган (помер 1748), ніяк не може вважатися симпатичною фігурою. Він почав свою кар'єру 1706 р. як полковник на Запоріжжі, а опісля (1708 р.) як охочекомонний полковник на службі гетьмана Мазепи. Дуже скоро він перейшов на сторону Петра I (1708) і своєю зрадою допоміг Москві здобути Запорізьку Січ (1709 р.), за що одержав від Петра I високий уряд полковника в системі Гетьманщині, спочатку чигиринського (1709–1714), а опісля прилуцького (1714-1739). На тій посаді він виявив велику ненаситність, використовував усі засоби включно з доносами для особистого збагачення, не зупиняючись перед страшними здирствами простих козаків, із яких сам недавно вийшов.

На посаді прилуцького полковника (1739–1763) замінив його син Григор (1716–1777 р.), що вже почував себе зв'язаним із інтересами своєї гетьманської держави. Внук Григора Павло (1793–1834) – син бунчукового товариша Івана Григоровича (помер б. 1798), почесний інспектор повітової школи в Козелецьку, мав високо вироблений мистецький смак. Відомий архітектор того часу Павло Андрійович Дубровський збудував для нього в 1829 р. в його маєтку Сокиринцях (Чернігівська область) палац, що являється одним з найкращих зразків клясицизму на Україні. Цей «дім Галагана» існує по сьогодні. Під час революції 1917 р. і в пізніші часи, місцеві селяни з вдячності для його сина, Григорія Галагана, зберегли дім. Цей Григорій Галаган (1819–1888), визначний меценат української культури та суспільний діяч, заслужився, як добрий етнограф. Близький співробітник М. Максимовича, А. Метлинського, Шевченка, Куліша, він підпомогає грошово українські видання, брав визначну участь у визволенні селянства з кріпацтва, обстоюючи інтереси селян. У своєму маєтку в селі Сокиринцях Григорій Галаган оснував уперше на Україні селянське позичкове товариство.

На окрему згадку заслуговує основана ним 1871 р., на зразок англійських коледжів, вища середня школа в Києві, що він її назвав «Колегією Павла Галагана», на честь свого передчасно померлого сина (1853–1869). Ця зразкова школа, відома з ліберального наставлення, була однією з найкращих

в Україні (1871–1920). В ній вчилися, м. ін., поет, орієнталіст та славіст академік А. Кримський (1871–1942) та пізніший президент Української Академії Наук ботанік Володимир Липський (1863–1937). В рр. 1885–1886 в колегії гостював Іван Франко.

IX

Підсумовуючи, ми доходимо до такої оцінки Грушевського як історика:

1. Завдяки природному талантові, досконалому володінню ремеслом історика та прекрасному знанню джерел усіх епох історії України, Грушевський, опираючись на здобутках київської історичної («документальної») школи Антоновича та на дослідях своїх сучасників, заповнив своїм власним монографічним дослідом прогалини, що на них натрапляв, і таким чином зв'язав поодинокі цеглини в одну величаву будівлю: курс «Історії України-Руси».

2. Його сила лежала саме у творенні тих нових цеглинок та у збиранні й доповненні існуючих. Грушевський залишиться на завжди феноменальним дослідником, що в один і той самий був і медієвістом, добре обізнаним з археологією, етнографією та літературою, і знавцем козацької та нової доби. При тому він виявився знаменитим археографом, що відкривав, видавав та інтерпретував джерела усіх діб нашого минулого.

3. Однак, не діставши в тогочаснім Київськiм університетi ширшого історіософічного світогляду, він дав науці курс історії України з перспективи народників 70-х рр., якого теоретична база вже в часи написання була застаріла.

4. Не зважаючи на те, що він усе своє творче життя слідував дуже уважно за розвитком дослідів у світовому об'ємі та відзначився величезною ерудицією у всіх ділянках гуманістичних наук, головню в соціології, Грушевський не мав творчих спосібностей, що уможливили б йому конфронтувати здобуту в молодості теорію з дійсністю та новими здобутками науки про людину, та проробити потрібні корективи у своєму світогляді. Він ніколи не спромігся на переломовий крок, що його зробив Дмитро Антонович (1877–1945), син Володимира, основник РУП-у.

5. Його творча візія була спрямована тільки в один напрямок: первісного громадянства. Тимто проблеми історичного, йому сучасного та майбутнього громадянства, він бачив саме з тієї скривленої перспективи.

6. Але без огляду на те, на якій теоретичній базі Грушевський будував свій курс історії України, для української науки важливий сам факт його існування, тимбільше, що досі він залишився єдиним і незаступленим.

X

Як організатор українського наукового життя, Грушевський залишається досі унікальним явищем нашого культурного минулого.

На це склалися різні моменти. По-перше: його природний талант та комерційний хист, ясне усвідомлення мети і невичерпана енергія, витривалість, безоглядність та вміння використати всі можливості при всяких обставинах.

По-друге: Грушевський, як уже зазначено, був матеріально незалежним і від вчасної молодости міг організувати свою наукову робітню та бібліотеку за своїми плянами. Це, з одної сторони, дало йому досвід у пізнішій організації наукових установ та видавництв, а з другої, виробило в нього впевненість в дії. Обставини наші так завжди склалися, що тільки в дуже рідких випадках діяч української культури не мусів іти в найми.

Накінець, він мав щастя діяти та стояти в проводі наукового життя у винятково сприятливій добі, коли українська незалежна наука мала одно-разові можливості розвитку (1894-1929):

а) поугодова епоха в Галичині, коли стала реалізуватися Антоновичева ідея Галичини як П'ємонту (1894-1914);

б) конституційний період в Росії поміж революцією і світовою війною (1905-1914);

в) період НЕП-у в історії УРСР (1924-1929).

Але деякі негативні риси його особистого характеру не дали йому змоги стати ідеалом організатора науки.

Його близькі співробітники (напр., Юр. Сірий) жалувалися, що він був дуже тяжкою людиною в співжитті, автократичної вдачі, хоч «ліберал» та демократ з переконання, несправедливий, не шанував дрібної мозолистої праці інших. Він також не мав ніякої терпимости і зрозуміння до установ ним самим не керованих. Тому його приїзд до Києва в 1924 р. спричинив розцвіт історичних установ ним керованих на кошт всіх інших установ Академії. Очевидець подій та історик «Української Академії Наук» проф. Наталія Полонська-Василенко подає дуже яскраву картину позаакадемічних дій Грушевського в його боротьбі за гегемонію власних установ в системі Академії. Вона закінчує так:

“Внутрішня боротьба в Академії і постійні звернення М. С. Грушевського до урядових кіл, відкривали для них шлях для втручань до академічного життя, а головне, наочно показували, що Академія не є тим монолітом, яким вона була спочатку. З цього приводу академік В. М. Перетц (відомий дослідник літератури України середньої доби, працював у Ленінграді) звернувся літом 1927 р. до М. С. Грушевського з листом, в якому доводив йому помилковість його тактики і загрозу, яку вона дає для майбутнього Академії. Він закінчив листа цитатою з літопису: «Не наводіть поганих на землю Руську» (Н. Полонська-Василенко, «Українська Академія Наук», частина I. Мюнхен 1955, стор. 47).

XI

У добу Грушевського, зрештою як і в наші часи – історія України не була тільки науковою дисципліною. Тому, що вона разом з мовознавством та

літературою доказувала недвозначно окремішність українського народу, ця наука дістала високополітичне значення. Не диво, що провідник українських істориків, Михайло Грушевський, мусів виступати своїм авторитетним словом, і в обороні українства. Треба признати, що він блискуче справлявся як із фахівцями, істориками та філологами, так і публіцистами з ворожих таборів. Це видвигнуло його в час обох російських революцій (1905 та 1917) на керманіча українського політичного життя. І тут треба сказати з цілковитою рішучістю та ясністю: **на жаль!** Бо як і в історіософійній праці, так і в політичній діяльності Грушевський не мав ніякого змислу для реальностей.

В часи, коли детронізація Романових давала Україні правну підставу об'явити свою незалежність, він – історик (!) постановив виходити не «з історичних прав, яким є акт добровільного прилучення України до Росії, що утворив відносини персональної унії між ними...», а з факту, що український народ «в числі 25 мільйонів займає в Росії суцільну територію і являє цілком означену етнографічно й національно індивідуальність». Він вірив «що в новім устрої демократичної Росії Україна повинна знайти сприятливі умови для свого культурного й суспільного розвитку і національного самоозначення».

Він залишився противником ідеї національної держави, уважаючи її синонімом кріпацтва і нагайки, та висував федеративний принцип, покликаючися притому на ідеї Кирило-Методіївського братства із 1847 р. «як найбільш досконалий спосіб сполучення державного союзу з інтересами вільного й незатримованого розвитку національного життя». Це прямо звучить трагікомічно, що доля заставила Грушевського будувати незалежну державу і проголосити – проти його особистого переконання – Четвертий Універсал.

Уважаючи, що український народ є ідентичний тільки з «народніми масами», він як голова Центральної Ради не допускав до участі в державній роботі українських вищих верств, одинокий чинник, що в ті часи мав крім жертвенности ще й практичний досвід.

Але скоро і світогляд його товаришів по праці – української інтелігенції, що їм події революції 1917 р. відкрили очі, став йому надто консервативним.

«Замість виконувати обов'язки Голови Центральної Ради, – пише проф. Б. Крупницький у вступі до I тому передруку «Історії України-Руси», – в напрямі погодження розбіжних громадських настроїв, у напрямі рівноваги й співпраці на якомусь загальному ґрунті, він кинувся в обійми наймолодшої на Україні партії, що складалася здебільшого з молодиків-студентів. Таким чином, замість заспокоєння бурхливих хвиль революції поміркованими засобами, Грушевський скріплював соціяльну демагогію. В його особі політично недосвідчені кадри соціял-революціонерів дістали авторитетний атут для своєї непримиренно-різкої політики».

«Не було більш фальшивої тактики, як большевизувати настрої селянства та старатися переплюнути большевиків крайніми гаслами, що робили соціал-революціонери на шкоду Україні, спираючись на авторитет Грушевського», – писав відомий учений та діяч Олександр Лотоцький («Сторінки з минулого», том 3, стор. 353).

Той самий сучасник подій пише далі:

«Це було банкрутство великої особистости, що в найважливіший момент української історії, виявила хворобливу наївність і ілюзіонерство» (там же, стор. 357).

Грушевський – постать глибоко трагічна, не тільки «банкрутством своєї великої особистости», але і тим, що, не зважаючи на його чесні наміри, – він, що все своє життя віддав на службу українському народові, спричинив найбільшу трагедію України.

Так, у надзвичайній добі українського життя на її чоло висунулася надзвичайна постать, надзвичайна не тільки своїм талантом монографічного дослідника та організатора українського наукового культурного життя, але й zarazом відсталістю свого світогляду та наївністю у політичній дії.

Пишучи ці тяжкі слова кров'ю свого серця, я не хочу кидати каменем на великого вченого Михайла Грушевського. Я подаю їх в контексті його світогляду, щоб **зрозуміти незбагненне**.